

Р.Н. Шойбеков

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

«САНАТ» СӨЗІНІҢ ХАНДЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЭТНОТІЛДІК МАЗМҰНЫ

Аннотация. Тарихи-лингвистикалық зерттеулер нәтижесінде қазіргі тіліміздегі көптеген сөздер мен сөз тіркестерінің хандық дәуірде қоғамдық-саяси термин ретінде қолданылғаны анықталады. Ондай тіл бірліктерінің қатарына тілімізге ерте заманда араб тілінен енген санат сөзін және сонымен байланысты қалыптасқан санат салу, елге санат салды, санда бар, санатта жоқ, санатқа қосылды, санатқа кірді, санаттан шығарды тәрізді фразеологизмдерді жатқызуға болады. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген санат атауы араб тіліндегі санад (1) сәулет, жарасым; 2) ұлылық, дәреже), қазақ тіліндегі «кеңес, кеңесші» мағынасындағы санат сөзімен байланысты шыққан тәрізді.

Тірек сөздер: этногіл, моңғол тілі, этномәдени дерек, қоғамдық-саяси термин, ертегі, фразеологизм.

Р.Н. Шойбеков

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

ЭТНОЯЗЫКОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ СЛОВА «САНАТ» В ХАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В результате историко-лингвистических исследований выясняется, что многие слова и словосочетания в современном языке в эпоху ханства использовались в качестве общественно-политического термина. К таким лингвистическим единицам относятся слово санат, пришедшее в наш язык из древнего арабского языка, и связанные с ним фразеологизмы, такие как санат салу, елге санат салды, санда бар, санатта жоқ, санатқа қосылды, санатқа кірді, санаттан шығарды. Автор считает, что слово «санат» употребляемое в современном казахском языке в значениях «совет, советник» происходит от арабского слова «санад» 1. Архитектура, гармония. 2. Величие, степень.

Ключевые слова: этноязык, монгольский язык, этнокультурный факт, общественно-политический термин, сказка, фразеологизм.

R.N. Shoibekov

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

ETHNOLANGUAGE CONTENT OF THE WORD «SANAT» IN KHANATE SOCIETY

Annotation. As a result of historical and linguistic research, it turns out that many words and phrases in the modern language during the era of the khanate were used as a socio-political term.

These linguistic units include the word *sanat*, which came into our language from the ancient Arabic language, and phraseological units associated with it, such as *sanat salu*, *elge sanat saldy*, *sanda bar*, *sanatta zhok*, *sanatka kosyldy*, *sanatka kirdi*, *sanattan shygardy*. The author believes that the word «*sanat*» used in the modern Kazakh language in the meanings «advice, counselor» comes from the Arabic word «*sanad*» 1. Architecture, harmony. 2. Greatness, degree.

Keywords: ethnolanguage, Mongolian language, ethnocultural fact, social and political term, fairy tale, phraseological unit.

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген бірсыпыра сөздер мен сөз орамдары, байқап қарасақ, хандық дәуірде қоғамдық-саяси термин ретінде қолданылған. Ондай тіл бірліктерінің қатарына тілімізге ерте заманда араб тілінен енген *санат* сөзін және сонымен байланысты қалыптасқан *санат салу*, *елге санат салды*, *sanda bar*, *санатта жоқ*, *санатқа қосылды*, *санатқа кірді*, *санаттан шығарды* тәрізді фразеологизмдерді жапқызуға болады. Мәселен, «Кенесары - Наурызбай» жырында:

Қара ағашты Дулатты

Хан аузына қаратты.

Аттансын деп көп қосын

Жұртқа салды санатты, –

деген жолдар кездеседі (Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы: Жалын, 1993. – 20 б.)

Жырдың соңғы екі жолы «ел ішінен соғысқа көп қосын әскер, жауынгер шықсын» деген жарлықты, яғни қазіргі кезде қолданылып жүрген «әскерге шақыру» дегенді білдіреді. Әрине, ол уақытта әскерге шақыру қажетті кезінде жау шапқанда мобильді сипатта болған. Санат салу хандық заманда болған қылқұйрық шығарудан мүлде басқа. Өйткені қылқұйрық шығару – елге аса қауіпті жағдай төнгенде атқа мінуге жарайтындардың бәрін жас, кәрі демей майдан шебіне шығару. Қылқұйрық шығару әскердің қарасын көбейту үшін қолданылған.

Жас ұлан жауынгер қатарына қосылу үшін санда ғана емес, санатқа кірген, яғни санатта да болуы тиіс. Санатқа кіру үшін ертедегі салт бойынша ұлан ерлік қадамын жасауы шарт.

Ұланның аң аулағанда немесе жаугершілікте алғаш көрсеткен батырлығын *ер белгісі* деп атаған. Бұл жөнінде «Қырымның қырық батырында» былай делінеді:

Тама он жасына келгенде, әкесі Көгістің қаруын асынып аңға шығып жүреді. Бір күндері болғанда жапан далада жүріп қалмақтың қарулы қолына кезігіп қалады.

Әкесінің жасында

Жауға мінген торы бар.

Ерліктің сонда қоры бар.

Ол баланың көңілінде

Бір түрлі ақыл, ойы бар.

Айтсам атты бермес деп,

Қару менен жарақты

Киім менен кешекті

Менен жасырып қояр деп

Ойлайды сондай ақылды

Атасы мен анасы

Ұйықтап үйде жатқанда,

Күннің көзі батқанда,

Көтеріп басын алады,

Төңірегін қарады,

Үстіне киім киінді,

*Киінбей енді кетем деп,
Ер белгісін етем деп,
Ойлаған екен бір ақыл,
Басқа жаққа кетем деп,
Күнде жеп таяқты
Балалардан кетем деп.
Үйден шығып жөнелді.
Байлаулы тұрған тұлпарды
Ерттеп мініп алады
Шылбырды жібек байлады,
Жүрейін деп сапарға
Кетуге бала сайланды...*

(Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. – 203- б.).

Ер белгісін көрсеткен ұландар санатқа кірген болып саналады. Оны *қатарға кіру* деп те атаған. Мысалы:

*Сонда Қазі сөйледі: – Екі жасар күнімде
Әкем Орақ алдына алып отырып әлділейтін мені,
Сонда айтушы еді, Қондыкер деген қалмаққа
Жеті барып, жетеуінде де ала алмай келдім,
Менен туған ұл болсаң, қатарға кірген тең болсаң,
Қондыкер деген қаланы ал, – деуші еді...*

(Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. – 131- б.).

Байырғы салт-дәстүрге байланысты түркі халықтарында санатқа, яғни қатарға кіргенше балаға ат, кейін берілетін қосымша ат, лақап ат қойылмаған. Ер белгісін көрсеткендер кейін халық берген атымен аталып, елге танымал болып қалады. Мәселен, «Қорқыт Ата» кітабында Дерсе хан ұлы Бұқашханның 15 жасқа келгенде Байындыр ханның мүйізін тасқа сүзсе ұндай қылып үгітетін бұқасымен айқасып, бұқаны жұдырығымен басынан ұрып құлатып, басын кесіп алады. Сол кезде Қорқыт Ата келіп: «*Байындыр ханның алаңында бұл ұлың бұқа өлтірді, баланың аты Бұқаш болсын, атын мен қойдым, жасын Алла берсін*», – дейді. Содан кейін баланың Оғлан аты ұмытылып, Бұқаш атанып кетеді (Қорқыт Ата. Энциклопедиялық жинақ. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. 156-б.).

«Ер Бегіс» жырында: –*Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп барып бір балалы болады. Ол баланың атын ноғайлы елі жиналып отырып: «Арғы атасы Қарадөң, одан туған Жұбаныш, өз әкесі Сүйініш қатарынан асқан ерлер еді. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, есіміне ер атағын қосармыз», – деп ойлады да, мұның атын Бегіс қойды»,* – дейді (Қырымның қырық батыры, Алматы: Арыс, 2005. 183- б.).

Қазақ балалары 3-5 жасынан бастап атқа мініп үйренгендіктен, бос белбеу болмай, қимылы ширақ, бағыл болып өскен. Санатқа қосылуға ерте жастан талап қылған. Оны *талаптану* деп атайды (*Он беске жасым толғанда, Талаптанып жол шектім* – Ноғайлы жырларынан). Соғыс кезінде жекпе-жекке санат қатарына әлдеқашан қосылған, тәжірибелі жауынгер, батырлар шыққан. Екі жақтың әскері кездескенде жекпе-жекке шығуға тілек білдіріп, бел байлаған сарбаз яки батырды *талапкер* деп атаған:

*Жекеге қалмақтардан шықты біреу
Аң болып, жұрт түңіліп тұрғанында.
Қазақтан қандай сарбаз шығады деп.
Қырдағы көзін тікті, ойдағы да.
Жекеге шықты бір қалмақ
Қолында кездей шоқпары.*

Оң мен солға айғайлап,

Талапкер деп айтады...

... Бұл жақтан да талапкер

Есім ханнан бата алды (Қазанғап Байболұлы. Еңсегей бойлы Ер Есім. Дастандар. Алматы: «Жалын» баспасы, ЖШС, 2005. 58-59-бб.).

Ер балалар көбінесе 13-15 жас аралығында (кейбіреулері одан да ертерек) санатқа қосылып үлгерген. Осыған байланысты «Он үшінде ұл – ұлан, Он алтыда қыз – ұлан» деген мақал қалыптасқан. Мақал соғыс кезінде он үшке толған ұлды, он он алтыға толған қызды атқа кондырып, ұландар қатарына қосқандығын аңғартады (Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т., 2004. 440-б.) Санатқа қосылған ұландар әскер қатарында *жауынгер, сарбаз* деп аталған. Олардың арасынан ерекше ерлік көрсеткендері *ер, батыр* сөздерімен қосылып айтылған.

Хандық заманда *санат* сөзі қоғамдық-саяси термин ретінде басқа ұғымда да қолданылды. Көпшілікке белгілі «*Әр ханның тұсында бір сұрқылтай*» деген мәтелдегі *сұрқылтай* сөзі «ханның кеңесшісі» дегенді білдірсе, ертеректе оның орнына *санат* сөзі қолданылған. «Алтын балық» ертегісінде мынадай этномәдени дерек ұшырасады.

– *Оны естіген патша санаттары күншілік етеді. Олар патшаны былай деп азғырады:–Бұл алтын балық жалғыз болмау керек. Оның жұбайын таптырып алыңыз балаға, – дейді. Патша санаттарының айтқан ұсынысын қабыл алады* (Қазақ халық әдебиеті: Көптомдық (ҚазССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты). Алматы: Жазушы, 1986. Ертегілер. Екінші том. 1988. 31-б.)

Тіл дамуының барысында «кеңесші» мағынасында моңғол тілінен енген *сұрқылтай* сөзі қолданылған уақыттан бастап *санат* сөзі қолданыстан шыға бастаған, «кеңесші» деген байырғы мағынасы да ұмытылған. Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген *санат* атауы араб тіліндегі *санад* (1) сәулет, жарасым; 2) ұлылық, дәреже), қазақ тіліндегі «кеңес, кеңесші» мағынасындағы *санат* сөзімен байланысты шыққан тәрізді.